

НОРМАТИВНА СИЛА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВ В УМОВАХ ПОСТБІПОЛЯРНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

**ШАПОВАЛОВА О.І.,
кандидат
політичних наук,
викладач кафедри
зовнішньої політики і
дипломатії
Дипломатичної
академії України
при МЗС України**

У статті представлено аналіз ролі нормативної сили у зовнішній політиці держав в умовах постбіполярної системи міжнародних відносин. Для цього спочатку з'ясовуються джерела та прояви нормативності зовнішньої політики держави. Потім розглядаються структурні параметри постбіполярної системи з точки зору умов, які вони створюють для використання нормативної сили акторами. І зрештою, простежуються особливості її використання державами у постбіполярний період, та надається оцінка його наслідкам.

Ключові слова: нормативна сила, зовнішня політика, постбіполярна система міжнародних відносин, нормативна структура, дистрибутивна структура.

В останні роки концепція нормативної сили набула особливої популярності у дослідженнях зовнішньої політики провідних світових потуг, в першу чергу Європейського Союзу. Але при цьому вона продовжує базуватись скоріше на індуктивних, емпірично орієнтованих аналітичних схемах, ніж на міцному теоретичному підґрунті. Теоретична невизначеність цієї концепції сприяє поширенню різних суперечливих гіпотез та ідей щодо факторів і шляхів реалізації нормативної сили та її ролі у зовнішній політиці держав й у міжнародній системі.

Однією з таких гіпотез, породжених дещо ідеалістичним сприйняттям нормативної, а тому начебто моральнішої політики Євросоюзу, виступає ідея про те, що політика з точки зору нормативної сили заснована на якісно відмінних мотиваційних засадах, і з огляду на це являє собою альтернативний тип зовнішньої політики, спрямованої не на переслідування егоїстичних інтересів і володіння матеріальними ресурсами, а на встановлення і поширення абстрактних універсальних норм заради

поліпшення структурної організації міжнародної системи та підвищення питомої ваги норм і принципів у цільовій структурі політики інших акторів. Це підкріплюється тезою про те, що такий тип зовнішньої політики став можливий лише в умовах постбіполярної системи через її поствестфальський, постмодерністський та космополітичний характер¹. Таке бачення викликає резонну критику з боку представників раціоналістичних течій, але жоден з них до сих пір не висунув цілісної аналітичної моделі, яка б дозволяла реалістично оцінити роль нормативної сили в рамках конкретного історичного типу системи міжнародних відносин. Заповненню цієї прогалини і присвячене це дослідження.

Дана стаття має на меті проаналізувати значення нормативної сили у зовнішній політиці держав в умовах постбіполярної системи міжнародних відносин, визначити фактори, які на це впливають, і встановити, чи можна вести мову про наявність окремої нормативної зовнішньої політики. Для цього спочатку з'ясовується, в чому може проявлятися нормативність зовнішньої політики держави, і що може бути її джерелом. Потім розглядаються структурні параметри постбіполярної системи міжнародних відносин і аналізується, наскільки вони сприяють чи, навпаки, обмежують вдавання до нормативної сили у зовнішній політиці держав. Зрештою, простежуються особливості використання нормативної сили державами у постбіполярний період, та надається оцінка їхнім наслідкам.

Потрібно визнати, що з огляду на вказану теоретичну невизначеність існуючі дослідження цієї проблематики обмежені у своїй аналітичній перспективі. По-перше, вони виходять з нечіткого і суперечливого визначення нормативної сили, сформульованого його автором, представником Копенгагенської школи міжнародних відносин Й. Меннерсом², який намагався поєднати у цій концепції різні, іноді прямо протилежні іпостасі нормативної сили. По-друге, більшість з них представляють нормативність як абсолютну апріорно задану властивість суб'єкта міжнародних відносин, що походить від його конститутивних ознак та внутрішньої організації. Певний виняток у цьому плані становить праця Н. Точчі, в якій зроблена спроба альтернативної концептуалізації нормативної сили, але її слабкою ланкою є надмірний легалізм і прив'язка суто до формалізованих норм і механізмів.

Зазначений загальний підхід логічно розподіляє дослідників нормативної сили на дві групи. Представники першої групи (Й. Меннерс, Т. Дайєз, Р. Утмен, Т. Форсберг, Х. Сьорсен, Ш. Вагнссон, Я. Зельонка, М. Капітоненко) намагаються вичленили і відокремити нормативну силу від інших ком-

понентів зовнішньої політики, простежуючи емпіричні випадки її застосування «у чистому вигляді», тобто без утилітарних мотивів, тоді як прихильники другої протиставляють їм набагато більш широкий емпіричний матеріал, де нормативні цілі компрометуються не зовсім нормативними засобами (А. Хайд-Прайс, Р. Янгс, А. Тойє). Контрпродуктивність такого полярного розуміння нормативності вже давно визнана у науці про міжнародні відносини³, але стереотипи, породжені жорстким розмежуванням парадигм раціоналізму і конструктивізму, глибоко укорінилися в академічній свідомості і відтворюються навіть у концепціях серединного рівня, до яких належить і концепція нормативної сили.

У літературі виділяють декілька критеріїв виокремлення нормативної політики, причому чимдалі просувається розробка концепції нормативної сили, тим ширшим стає перелік таких критеріїв. Найширший з них наводить Т. Форсберг, включаючи туди нормативну ідентичність, нормативні інтереси, нормативну поведінку, нормативні засоби впливу і нормативні наслідки⁴. Ш. Вагнссон, розвиваючи тезу І. Меннерса про нормативне обґрунтування дій актора⁵, додає до цього ще критерій нормативного позиціонування і нормативної аргументації, яку актор дискурсивно екстраполює на міжнародну систему⁶. Причому мова йде про поєднання цих критеріїв у сукупності, тобто для того, щоб вважатися нормативним, актор повинен бути наділений ними всіма, а не лише якимись з них окремо.

Очевидно, що в такому варіанті ці критерії утворюють певний ідеальний тип, до якого можна наблизуватися, але який навряд чи можна втілити в життя у чистому вигляді, що, зрештою, визнає і сам Т. Форсберг⁷. Протиставлення нормативної логіки раціональному розрахунку, спрямованому на максимізацію власних переваг, ще більше ускладнює проблему – перед нами постає викривлений образ нормативного актора як догматика-альтруїста, який лише відстоює певне правильне, на його погляд, бачення світоустрою, не дбаючи ані про власні виграти, ані про власну безпеку (адже це теж є проявом утилітарної раціональності). Зрозуміло, що актор, який за визначенням наділений тими чи іншими ресурсами, не може повністю відповідати таким вимогам, тим більше територіальна держава, покликана підтримувати добробут свого населення. Тому не випадково найбільш ефективними поширювачами норм у світі виступають, як правило, неурядові некомерційні організації.

В даній статті ми будемо виходити не з апріорно заданої абсолютної характеристики нормативного актора чи нормативної зовнішньої політики, а з нормативності як варіативної якості зовнішньої політики держави, яка визначається не відповідністю

попередньо сформульованим ідеальним критеріям, а значенням конкретних правил і норм у конкретних компонентах зовнішньополітичного процесу. Це дозволить дедуктивно простежити роль нормативних факторів в системному контексті постбіполярності і виявити їхні різні ефекти, не обмежуючи аналітичну перспективу лише однією, до того ж малореалістичною моделлю.

Нормативність у зовнішній політиці може проявлятися на всіх трьох її рівнях – мотиваційному, дискурсивному та практичному.

На *мотиваційному* рівні вона виражається в тому, як ті чи інші норми впливають на формулювання цілей та завдань зовнішньої політики держави. Такий вплив може здійснюватися як напряму, завдяки казуальній дії норм, так і опосередковано, завдяки неусвідомленому дотриманню актором тих чи інших норм внаслідок інтерналізованого переконання в належності подібної поведінки. Казуальна дія норм також є суперечливим і неоднорідним феноменом. Хоча в рамках конструктивізму теза про норми як автономне джерело мотивації актора набула майже загального визнання⁸, джерела, ступінь і механізм казуальності норм все ще викликають запитання. З одного боку, деяка міра казуальності закладена в самій нормі завдяки її імперативності, адже норми за визначенням наділені певною долею обов'язковості⁹, що відрізняє їх від більш загальних і менш імперативних правил, принципів та стандартів. А з іншого, казуальність тієї чи іншої норми по відношенню до конкретного актора генерується комплексом різних факторів, пов'язаних як зі змістом та спрямованістю самої норми, так і з конститутивними властивостями актора. Для того, щоб актор сприймав дану норму як обов'язкову для виконання, потрібно не лише закласти в неї елемент імперативності, але й забезпечити сприйняття цієї імперативності актором, а це досягається у співвідношенні з його конститутивними властивостями. Тому казуальність норм, як і будь-яких інших структурних факторів, задається не самостійно, а опосередковано, за допомогою проміжних концептуальних «фільтрів».

Звісно, найвищим уособленням мотиваційної нормативності є той випадок, коли утвердження певних норм стає метою зовнішньої політики держави, але це далеко не означає, що цільові параметри зовнішньої політики загалом мають формулюватися виключно в нормативних категоріях або, як того прагнуть деякі ідеалісти, суто у дусі космополітизму та універсалізму¹⁰. Держава може бути зацікавленою у посиленні нормативного регулювання міжнародної системи взагалі, але навіть в такому разі мова йтиме про зміцнення не будь-яких, а цілком конкретних норм та відповідних їм механізмів,

визначення яких є результатом політичного вибору, в якому не можна апіорі виключити інструментальні мотиви. І тому провести жорстке розмежування між тими нормами, які підтримуються з утилітарних міркувань, і тими, що просуються виключно через їхню моральну вищість, навряд чи можливо. «Самоцінність» норм у політичному житті є дуже відносною, і довести її в конкретних випадках доволі складно. Саме тому існуючі дослідження нормативної сили зосереджені переважно навколо найбільш універсальних норм, за якими вочевидь не проглядається прямий матеріальний інтерес їх протагоністів, тоді як статусні та іміджеві прагнення у розрахунок не беруться¹¹.

На *дискурсивному* рівні нормативність має свій вияв у тому, як держави використовують нормативні аргументи у своєму позиціонуванні та в обґрунтуванні своїх дій в міжнародній системі. Риторика у нормативних категоріях дозволяє виступати з позицій піклування про спільне благо міжнародного співтовариства, демпфірувати роль егоїстичних інтересів у своїй зовнішній політиці та створити репрезентацію неупередженості. До того ж, норми мають значний легітимізуючий ефект, тому посилення на нормативні настанови є найбільш дієвим способом легітимізації власної політики. Однак, і в цьому аспекті до оцінки ролі норм слід підходити диференційовано, адже не всі норми мають однаковий легітимізуючий ефект. У великій мірі він залежить від ступеню визнання і закріплення норми на рівні міжнародної спільноти.

Логічно було б припустити, що чим більш авторитетною, усталеною і загальновизнаною є певна норма, тим більшим є її легітимізуючий ефект, і тим частіше держави будуть звертатися до неї у своїй риторичі. Але і ця гіпотеза виявляється надто спрощеною. По-перше, легітимізація зовнішньої політики може мати не тільки міжнародний, але і внутрішній вимір, і в цьому випадку вірогіднішим буде звернення до тих норм, що мають авторитет в очах внутрішньої громадськості, а не світової спільноти. Так само легітимізація може бути спрямована на коло країн певного регіону, що посилюватиме дискурсивну ітерацію норм, авторитетних у даному регіоні. По-друге, за логікою викладеного припущення найбільше поширення матимуть тільки вже усталені і формалізовані норми, що виключає можливість висунення і утвердження нових нормативних настанов та явно не відповідає об'єктивним реаліям. Світовій історії відомі численні випадки декларування державами своєї прихильності принципам, що є відмінними від діючого нормативного контексту або навіть відкрито йому суперечать, і деякі з цих випадків завершувались закріпленням таких принципів в якості системних норм.

Разом з тим, потрібно визнати, що на дискурсивному рівні нормативність має найбільше шансів на прояв, хоча б тому, що норми як інтенціональний експліцитний феномен¹² є в першу чергу дискурсивними конструкціями, і їх утвердження та поширення відбувається головним чином у дискурсивний спосіб. Втім тут, як і на мотиваційному рівні, значення норм залишається нерівномірним і неабсолютним. Норми можуть в тій чи іншій мірі фігурувати у зовнішньополітичному дискурсі держав, але це не призводить автоматично до побудови міжнародного позиціонування держави загалом на суто нормативній основі. Випадки такого нормативного позиціонування трапляються нечасто і стосуються переважно середніх держав, які достатньо інтегровані у світову спільноту, але мало залучені до триваючих силових і статусних змагань і тому здебільшого зацікавлені у підтриманні існуючого статус-кво, збереженні прийнятної ступеню власної автономії та уникненні конфліктів з провідними потугами.

На *практичному* рівні нормативність пов'язана із використанням нормативних важелів, механізмів та режимів для вирішення поставлених завдань зовнішньої політики держави. В існуючих роботах цей аспект, як правило, залишається на другому плані, оскільки представляти норми в якості засобів видається не зовсім адекватним у ситуації, коли відправним пунктом дослідження виступають норми в якості цілей. Натомість акцент робиться на засобах, відмінних від силового примусу, однак, і в цьому разі виникають серйозні проблеми з інтерпретацією поняття силового примусу – чи слід розуміти під ним лише застосування військової сили, чи інші форми невійськового тиску, як то економічні санкції чи позитивні стимули. До того ж, не всі непримусові методи можна віднести до нормативних. Так, Н. Точчі стверджує, що нормативні методи зовнішньої політики, згідно із загальними уявленнями, засновані на співпраці, а не примушенні, але ці методи часто підпорядковуються силовому і політичному контексту, що робить межу між співпрацею і примушенням вельми відносною¹³. Натомість вона пропонує вважати нормативними ті методи, які застосовуються на правовій основі і базуються на правових зобов'язаннях сторін¹⁴. З цим визначенням можна в цілому погодитись, хоча воно залишає за межами уваги ряд нормативних засобів, що не є чітко формалізованими, наприклад, політичні декларації чи неформальні домовленості, засновані на нормативних принципах.

Головною відмінністю і перевагою нормативних інструментів зовнішньої політики є те, що вони дозволяють скоротити роль прямого політичного торгу та вести діалог з контрагентами у категорія

відповідності нормативним настановам і виконання зумовлених ними зобов'язань. Завдяки цьому зменшується необхідність шукати компроміс, йти на поступки та переглядати існуючий політичний баланс. Тобто нормативні засоби є в деякому сенсі «дешевшими» за класичні інструменти силового балансування та дипломатичного торгу, оскільки не вимагають безпосередніх ресурсних та статусних витрат. Причому це стосується як великих держав, так і менш потужних учасників міжнародної системи. Не випадково поширені у науковій думці моделі оптимальної розбудови асиметричних відносин ґрунтуються саме на нормативних механізмах¹⁵. Однак, слід вказати, що подібний ефект зниження політичних витрат має місце тільки в рамках усталеного нормативного контексту, тобто коли норми вже мають загальне визнання з боку міжнародного співтовариства, тоді як на етапі їх конструювання та утвердження політичний торг є невід'ємним компонентом, причому він стосується не лише релевантності конкретної норми, але й її впливу на діючу системну конфігурацію.

Найбільш важливим і водночас найбільш суперечливим в рамках діючої концепції нормативної сили є питання взаємозв'язку між проявами нормативності на трьох рівнях зовнішньої політики. Попри намагання найбільш радикальних адептів даної концепції довести його наявність, доводиться констатувати, що апріорного взаємозв'язку між цими рівнями не існує. Звісно, якщо вага норм у зовнішньополітичній мотивації держави підвищується, це може позначитися на її риторичі. Так само якщо держава декларує відданість певним нормам у своєму дискурсі, від неї очікують відповідної поведінки, і вона може бути змушеною більше вдаватися до нормативних методів. Але автоматизму у цих тенденціях немає. Вони обумовлюються низкою факторів, що походять від міжнародного та внутрішнього контексту.

У цьому плані примітним є те, що навіть прибічники нормативної суб'єктності визнають, що нормативні цілі можуть досягатися ненормативними засобами, у тому числі із застосуванням військової сили (що дещо послаблює нормативні властивості такої політики)¹⁶. Але при цьому вони начисто відкидають можливість використання нормативних методів для досягнення егоїстичних стратегічних цілей¹⁷, за що їм часто дорікають їх критики, які оперують переважно логічними моделями політичного реалізму¹⁸. За цими гіпотетичними спорами криється один надзвичайно важливий факт, а саме що *ступінь мотиваційної нормативності не може автоматично задавати ступінь практичної нормативності (і навпаки)*, а це означає, що *вести мову про нормативну зовнішню політику як окремиї аль-*

тернативний тип із власною мотивацією та відмінним інструментарієм не представляється можливим.

Виходячи з таких міркувань, можна сформулювати визначення нормативної сили, в меншій мірі асоційоване з нормативними рисами актора чи його мотивації, а пов'язане із значенням норм в його зовнішньополітичному дискурсі та арсеналі. Отже, в даному дослідженні під *нормативною силою* мається на увазі здатність цілеспрямовано задавати чи змінювати мотиваційні та поведінкові особливості акторів або структурні параметри міжнародної системи шляхом конструювання, утвердження, зміни чи нівелювання окремих норм або механізмів їх забезпечення, або нормативного контексту системи в цілому. Акцентуючи увагу на практичному, в дечому навіть інструментальному розумінні нормативної сили, наведене визначення підкреслює, що вдавання до нормативних методів зовнішньої політики обумовлюється не тільки і не стільки попередньою налаштованістю актора, скільки його спроможністю впливати на нормативний контекст і можливостями, які відкриває для цього міжнародна система.

Дане визначення також пропонує розширену інтерпретацію нормативної сили у тому сенсі, що воно включає не лише здатність до поширення норм саме по собі, як у більшості існуючих праць, а і реляційні та структурні ефекти від їх поширення. У цьому випадку ми свідомо відходимо від вузької трактовки даної концепції, оскільки вона відсікає ряд важливих компонентів нормативної сили, без врахування яких її аналіз не може вважатися повним. Але за своєю сутністю протиставлення суто нормативних наслідків застосування нормативної сили його реляційним та структурним ефектам не має великого наукового сенсу, адже, всупереч домінуючому уявленню, *норми не є політично нейтральними феноменами і не позбавлені апіорі інструментального змісту.* Утвердження норм так чи інакше має політичний ефект, навіть якщо він не є продуктом інтенціонального розрахунку. Нормативні параметри впливають на політичний баланс в системі, а нормативна сила визначає місце актора в системній конфігурації не менше за ресурсний потенціал, хоча це відбувається в дещо інший спосіб. На додаток, норми так само, як і стратегічні завдання, мають свою логіку вигрівів та витрат. Тому міжнародно-політичній науці слід намагатися не провести тверду межу між нормативними і стратегічними вимірами зовнішньої політики, а навпаки, простежити взаємодію між ними на всіх рівнях зовнішньополітичного комплексу.

Очевидно, що нормативна сила не є атрибутивною категорією. Здатність впливати на норми і

впливати за допомогою норм не належить до статичного потенціалу актора, а виникає у певному системному контексті. З огляду на це, нормативний вимір системної структури має первинне значення для розуміння ролі нормативної сили в рамках конкретної міжнародної системи. Однак, на відміну від внутрішніх факторів нормативності зовнішньої політики держав, структурний аспект цієї проблеми залишається практично нерозкритим в існуючих дослідженнях¹⁹. В той час, як взаємодія між структурним і суб'єктивним рівням у нормативному вимірі є навіть більш інтенсивною та значимою для міжнародної системи, ніж у традиційному дистрибутивному вимірі.

Норми як інтенціональні феномени є продуктом компромісного узгодження державами тих чи інших форм своєї внутрішньої і міжнародної діяльності. Передумовами для переходу до такого узгодження виступають: на системному рівні – достатній ступінь консолідації та інтенсивності взаємозв'язків між акторами, схильність до гомогенізації і хоча б мінімальний імпульс до кооперативних форм взаємодії; на суб'єктивному рівні – усвідомлення державами спільності своїх зовнішньополітичних завдань і свого інтересу у підтриманні певного стану міжнародного середовища, в якому вони оперують, та готовність прийняти деякі обмеження на власну поведінку заради збільшення передбачуваності поведінки партнерів. Формування та утвердження нормативних засад може відбуватися нерівномірно і охоплювати лише певний сегмент міжнародної системи, тому нормативну структуру не можна вважати цілісною телеологічною системною властивістю (втім, як і дистрибутивну). Тому наявність декількох конкуруючих норм чи навіть нормативних комплексів є цілком нормальним явищем у міжнародних відносинах.

Як вже було сказано, норми є продуктом міждержавного компромісу, і для набуття структурної якості вони мають отримати визнання або більшості акторів системи, або провідних її потуг. Але з моменту становлення нормативна структура починає здійснювати власний вплив, який може проявлятися в різних формах – зміцнення чи послаблення консолідуючих властивостей системи, посилення чи обмеження проявів силового балансування, підвищення чи скорочення статусних характеристик акторів. На відміну від дистрибутивної, вплив нормативної структури не є уніфікованим, тому узагальнити його в універсальній теоретичній моделі неможливо. Можна припустити, що він варіюється в залежності, по-перше, від міри системного охоплення, по-друге, від ступеню усталення, формалізації і підкріплення відповідними формальними механізмами, по-третє, від міри конкурентності дію-

чих нормативних комплексів, і по-четверте, від зв'язку між нормативним та дистрибутивним вимірами системної структури. Знов-таки не можна вести мову про лінійну залежність від даних критеріїв, скоріше їхні специфічні комбінації у певному історичному контексті визначають функції норм в структурі міжнародної системи.

Нормативна структура детермінує системну роль нормативної сили двома шляхами – завдяки динаміці власних взаємодій з акторами і завдяки співвідношенню з дистрибутивною структурою.

Що стосується *взаємодій з акторами*, то потрібно визнати, що нормативна структура у більшій мірі, ніж дистрибутивна, залежить у сенсі власної регуляризації та усталення від репродукування її акторами. Навіть у разі підкріплення її потужними формальними та інституційними механізмами, добровільне відтворення нормативних установок суверенними державами у своєму політичному дискурсі та у своїх практичних діях є обов'язковою умовою для підтримання як окремих норм, так і нормативної структури в цілому. При цьому вона має конститутивний і казуальний вплив на мотивацію акторів, однак, не напряму, а опосередковано, через власне уявлення актора про структуру. Поряд з цим нормативна структура сприяє зміцненню особливих каналів та механізмів утвердження, поширення і підтримання норм у системі, на яких вона тримається, і завдяки яким актори можуть «завантажити» свої нормативні преференції до системної структури. Схематично це можна представити наступним чином:

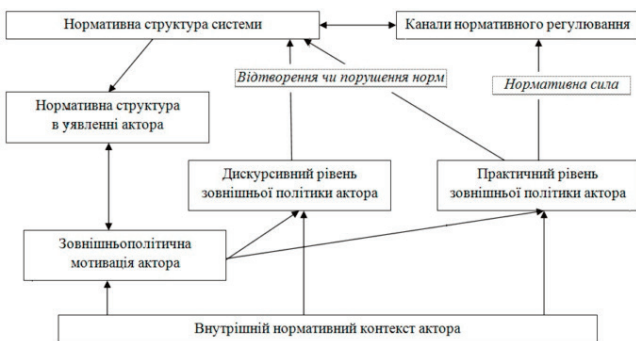

Рис. 1

Звісно, можливості акторів використовувати нормативні механізми для впливу на системні параметри і поведінку інших акторів не є ідентичними. Нормативна сила акторів варіюється в залежності від того, наскільки нормативна структура міжнародної системи резонує з їх власним внутрішнім нормативним контекстом²⁰, наскільки вони мають доступ до каналів поширення норм, і наскільки сталою та когерентною є сама нормативна структура, тобто наскільки вона здатна здійснювати вплив на акторів. Виходячи з цього, можна

сформулювати три фактори, які визначають нормативну силу актора: 1) кореляція між системним та внутрішнім нормативним контекстом; 2) роль актора в діючій нормативній структурі; 3) стійкість та цілісність нормативної структури міжнародної системи²¹.

Тут потрібно згадати один цікавий парадокс дилеми агент – структура, який обійшли своєю увагою теоретики міжнародних відносин: чим більш сталою і міцною є структура, тим ширші можливості вона надає провідним акторам, і тим більшою буде їхня здатність змінити системну структуру, причому це стосується будь-якого її виміру. У нормативному вимірі це означає, що усталення структурної будови зумовлює зміцнення каналів і механізмів нормативного регулювання, а внаслідок цього і зростання ваги акторів, які займають провідні позиції у цих механізмах. Це, у свою чергу, збільшує важелі впливу таких акторів, їхню спроможність використовувати нормативні механізми для просування власних цілей та засоби для нормативної легітимізації своїх дій, що у сукупності надає їм можливості для зміни діючої структури. Це можна назвати ефектом взаємного підсилення, адже актори можуть розраховувати на утримання і подальше утвердження власних позицій тільки, якщо структура буде змінюватися в бік подальшого зміцнення. Натомість її розбалансування неминуче потягне за собою деградацію ролі провідних її акторів, однак, актори, прагнучи модифікувати структуру, не можуть завчасно гарантувати, до якого результату це призведе – зміцнення чи розбалансування.

Взаємодія між нормативною та дистрибутивною структурами також може набувати різних форм. Згідно з поширеним уявленням, нормативний контекст є складовою системного середовища, в якому відбуваються взаємодії акторів, а тому він може задавати кількість і форми таких взаємодій²². У цьому уявленні є два проблемні аспекти, які існуючі теорії у руслі раціоналізму схильні ігнорувати: по-перше, імпліцитна онтологічна первинність нормативної структури порівняно з дистрибутивною, а по-друге, відсутність між ними прямого зв'язку і шляхів взаємного обумовлення. Віднесення норм і правил до елементів середовища взагалі виносить їх за межі структури, перетворюючи на своєрідний «антураж», а не імператив міжнародних процесів. За такою схемою, нормативне середовище передуює виникненню політичних конфігурацій, а тому лише створює спектр доступних для акторів опцій, але не детермінує їх поведінку²³. Причому нормативне середовище і політичні конфігурації існують ніби паралельно, розвиваються за власними окремими логіками і

майже не мають точок дотику. І хоча деякий вплив нормативного контексту на структурні параметри системи загалом допускається, він стосується радше способів взаємодій між акторами, ніж їх змістовних результатів. Іншими словами, норми можуть вплинути на те, як актори взаємодіють у системі, але не на структурну конфігурацію, що постає внаслідок цих взаємодій. Як максимум визнається можливість обмежувальної дії норм, яка перешкоджає окремим неприйнятним проявам міждержавного балансування.

Дана модель видається досить поверховою. І нормативна і дистрибутивна структура базуються на певних конфігураціях акторів, від стабільності яких залежить їх репродукування. Однак, за своєю природою нормативна структура є менш інтегрованою і жорсткою та більш флюктуативною за дистрибутивну, якій, у свою чергу, властива більша схильність до криз та різких фрустрацій. Між ними існує безпосередній зв'язок, зумовлений тим, що на етапі свого оформлення будь-яка норма є продуктом міждержавного компромісу, вироблення якого відбувається в умовах певного дистрибутивного балансу і часто відображає його. В цьому криється ще один парадокс нормативної структури – покликана обмежувати прояви силового балансування, вона разом з тим ґрунтується на заданій конфігурації сил між акторами, і зміни цієї конфігурації можуть позначитися на нормативній структурі, насамперед через зміни у готовності акторів до її відтворення.

Втім, у подальшому своєму функціонуванні нормативна структура тримається на двох «китах» – з одного боку, на репродукуванні її акторами, а з іншого, на ефективності механізмів нормативного регулювання, створених, щоб забезпечувати її збереження. Можна зробити припущення, що чим сильнішою є нормативна структура, чим більш потужними механізмами нормативного регулювання вона наділена, тим менше вона залежатиме у своєму підтриманні від сталості дистрибутивної структури та відтворення її акторами, хоча звести цю залежність до нуля навряд чи можливо.

З представленої вище теоретичної картини можна сформулювати чітку дослідницьку програму для визначення ролі нормативної сили в умовах конкретної міжнародної системи. На першій стадії слід окреслити властивості даної системи з точки зору наявності передумов для нормативного регулювання і характеру її нормативної структури. На другій стадії потрібно провести співвідношення між нормативною та дистрибутивною структурою системи і виявити взаємозв'язок між ними. На третій стадії варто проаналізувати розподіл нормативної сили в системі, тобто місце провідних акторів в її нормативній структурі, доступність нормативних

механізмів для інших учасників та тенденції вдоволення до них задля регулювання міжнародних процесів. І зрештою, необхідно простежити прояви нормативності на трьох рівнях зовнішньої політики держав. Співставлення елементів нормативності на структурному та суб'єктному рівнях на основі виробленої моделі дозволить зробити висновок про те, наскільки нормативна сила є релевантною для даної міжнародної системи.

Постбіполярна система являє собою складний об'єкт для наукового аналізу. Багато дослідників відзначають її унікальний, відмінний від попередніх систем, характер, зумовлений, на їхню думку, постмодерністським та поствестфальським принципами організації – виходом за межі суто міждержавних відносин і становленням глобалізованого світу, побудованого на якісно відмінних засадах²⁴. Втім, обмеження ролі національних держав внаслідок глобалізації є доволі неоднозначним трендом, який сам по собі мало що може сказати про системну конфігурацію.

Натомість, унікальність постбіполярної системи походить скоріше від особливостей її структуризації, і в першу чергу, від ролі конфліктних і кооперативних тенденцій в цьому триваючому процесі. На відміну від інших типів історичних систем, постбіполярність поки що не організована навколо однієї чи декількох конфліктних ліній. Якщо у попередню добу міжнародні відносини після усіх системних зламів доволі швидко вбудовувалися у нову конфліктну структуру, яка диктувала констеляцію інтересів та позицій її учасників і зрештою призводила до нового зіткнення, то у сучасний період цього не сталося. Елементи конфліктних, конкурентних та кооперативних тенденцій у структуризації постбіполярної системи співіснують доволі еkleктично, але на глобальному рівні жодна з них не є імперативною, що, тим не менш, не виключає такого сценарію у майбутньому. Одним з пояснень цього може бути факт колосального силового дисбалансу між Сполученими Штатами Америки та іншими центрами сили, за якого глобальне протистояння втрачає сенс. Але справжні причини такого стану речей криються дещо глибше, у витках даного типу міжнародної системи.

Перехід до постбіполярності відбувся в результаті не тотального колапсу, а часткового демонтажу Ялтинсько-Потсдамського порядку, який не зачіпав її нормативної та до певної міри інституціональної структур. Це стало можливим насамперед завдяки сталості механізмів, на яких вони ґрунтувались і які забезпечили зниження її залежності від дистрибутивної конфігурації. Нормативна структура, що постала в результаті компромісного узгодження між переможцями Другої світової війни, а згодом воро-

гуючими блоками, вироблялась в умовах радикального посилення у провідних акторів відчуття загрози «ідеологічної експансії» з боку протилежної сторони, а тому була розрахована на уможливлення контактів між різними блоками без зазіхань на їхній внутрішній нормативний контекст і включала в себе норми, що регулювали головним чином взаємодію між національними державами та дозволяли закріпити статус-кво між центрами сили. Фактично, нормативна структура біполярної системи стала першим випадком створення універсальної формалізованої нормативної структури, яка діяла у глобальному масштабі для всіх учасників системи і мала глобальне визнання, що було не в останню чергу зумовлено становленням універсального механізму нормативного регулювання у вигляді Організації Об'єднаних Націй. У такому вигляді вона майже повністю перейшла у спадок сучасній системі міжнародних відносин.

На початковому етапі постбіполярності подібна стійкість сприяла зміцненню діючої нормативної структури та її системного значення. На глобальному рівні вона перетворилась на фундамент нового світового порядку, а для більшості держав – на своєрідну точку відліку у формуванні їхніх стратегій та на джерело їх легітимності. Значно активізувалась діяльність ООН, «друге дихання» отримали проекти розбудови системи глобального управління на її базі. Змінилась і сутність силового чинника: якщо у системах, організованих навколо конфліктних ліній, під силою мається на увазі потенціал, який може бути застосований у конфлікті, то у системах з кооперативною організацією сила пов'язана із здатністю вибудувати і забезпечувати функціонування найбільш ефективних та легітимних форм співробітництва, які відповідають інтересам та нормативним уявленням партнерів. Саме з цієї причини в рамках постбіполярної системи структуруюча здатність нормативного виміру помітно зросла – доступ до нормативних механізмів почав сприйматися як один з основних критеріїв статусу акторів, а нормативне регулювання набуло якостей головного засобу управління політичними процесами в системі на противагу силовому балансуванню. Це означає, що завдяки стійкості її нормативної структури, постбіполярна система на початку пропонувала акторам широкі можливості і канали для використання нормативної сили, яка перетворилась на один з провідних засобів досягнення статусних цілей акторів.

Однак, згодом у цій нормативній структурі почали проявлятися суперечності, зумовлені розривом між закладеними у ній функціями і реаліями поточних міжнародних процесів. В умовах розгортання тенденцій до глобалізації, взаємопроникнення і взаємозалежності суспільств нормативна

структура, покликана дбати про непорушність державного суверенітету та легітимність ключової ролі національних держав у регулюванні суспільного життя, постала перед низкою викликів, які послаблювали її імперативність за нового системного контексту. З одного боку, завдяки своїй стійкості вона виступала до певної межі фактором стабільності постбіполярної системи, який запобігав сповзанню до анархії. Але з іншого, завдяки своєму призначенню стримувати рушійні для цієї системи процеси вона опинилась у ситуації протиріччя з основними структуруючими імпульсами, що визначали системні параметри. Це робило очевидною необхідність адаптації діючої нормативної структури, яка могла відбутись тільки за наявності політичного компромісу між національними державами.

Тим не менш, зміцнення нормативної структури сприяло посиленню позицій провідних її акторів, що цілком резонувало зі зрушеннями у дистрибутивному вимірі системної структури і сприяло посиленню зв'язку між двома вимірами. З падінням східного блоку автоматично підвищились статусні характеристики західної спільноти, а авторитет її внутрішнього нормативного контексту відчутно зріс. Це призвело до деякого дискурсивного отождолення, якщо не злиття, нормативного комплексу Заходу із універсальною нормативною платформою постбіполярної системи²⁵. Західні норми і цінності почали претендувати на універсальне визнання та інкорпорацію до діючої нормативної структури, що неминуче призводило до зіткнення між цими двома нормативними системами, оскільки вони засновані на різних за своєю природою політичних принципах і практичних механізмах. Якщо перша базується на приматі державного суверенітету, друга орієнтована на примат прав людини, тому їх поєднання в єдиному комплексі видається надзвичайно проблематичним і можливо тільки в разі ретельної гармонізації і усунення фундаментальних колізій. Однак, замість цього у 90-ті і на початку 2000-х років мали місце лише спроби одностороннього неформального включення окремих західних норм та їх трактувань до діючої нормативної структури без попереднього компромісного узгодження, не кажучи вже про універсальне визнання. Це також супроводжувалось спробами так само без попереднього узгодження надати нормативним механізмам Заходу функцій з підтримання універсального нормативного порядку, для чого вони не надто пристосовані.

Такі спроби не призвели до одномоментної зміни існуючої нормативної структури, але вони задали дві тенденції її еволюції у співвідношенні з дистрибутивною структурою: з одного боку, розширення нормативного контексту заради зміцнення діючого асиметричного силового балансу, а з ін-

шого, утримання успадкованого з біполярних часів нормативного ладу у незмінному вигляді заради недопущення формального утвердження монополярної конфігурації міжнародної системи. Завдяки цим тенденціям розвиток нормативних засад став розглядатися не стільки крізь призму об'єктивних потреб у регулюванні міжнародних відносин, скільки з точки зору можливих його наслідків для дистрибутивної структури системи. Результатом цього стала проекція протиріч стосовно конфігурації системи на її нормативну структуру та перенесення статусної конкуренції акторів у нормативну площину. Проблема також ускладнюється через брак передумов для стабілізації дистрибутивної структури, тобто встановлення стійкого статус-кво, який би уможливив досягнення політичного компромісу щодо нормативних принципів функціонування системи.

За відсутності подібних передумов суперечність між двома згаданими тенденціями зумовлює «патову ситуацію» навколо діючої нормативної структури, коли її універсальне значення не піддається сумніву, але випадки її ігнорування поширюються, що сприяє її поступовому розбалансуванню і зниженню готовності акторів до її відтворення. Найбільш небезпечним в цьому плані є те, що така ситуація провокує рух в напрямку фрагментації діючого нормативного контексту та створення окремих партикулярних нормативних комплексів з обмеженим просторовим охопленням. Цей рух поки що не досяг критичної межі, при якій партикулярний нормативний контекст буде мати більший структуруючий вплив за універсальний, але за нинішніх обставин він здатен її досягнути, що становить первинну загрозу одній з найбільш вагомих ознак цілісності міжнародної системи. Усвідомлення цієї небезпеки спонукає Захід в останні роки повернутись до підтримання існуючої нормативної структури, але стримати розгортання цієї тенденції, особливо в умовах зростання питомої ваги транснаціональних і субнаціональних процесів, дуже важко.

А це, у свою чергу, означає, що можливості для реалізації акторами своєї нормативної сили поступово звужуються і ускладнюються. Посилення флюктуативності міжнародної системи в останні декілька років не дозволяє більше капіталізувати на нормативній спадщині біполярного періоду, а вимагає становлення нових нормативних контекстів, а для цього в існуючих провідних потуг нормативної сили явно не вистачає.

Розглянувши нормативні основи у структурі постбіполярної системи, потрібно проаналізувати фактори, цілі та наслідки використання нормативної сили у зовнішній політиці держав. Поза сумні-

вами, структурні фактори створили сприятливе середовище для підвищення ролі нормативної сили, особливо у перше десятиліття існування постбіполярної системи. Але окрім структурних, можна виділити декілька факторів суб'єктного рівня, які дедалі посилюють цей ефект, а саме обставини завершення холодної війни, трансформація сутності сили у міжнародних відносинах та особливості позиціонування держав у міжнародному середовищі.

Завершення холодної війни багато в чому було спричинено зламом внутрішнього нормативно-ідеологічного порядку східного блоку, що створило своєрідний «нормативний вакуум» у постсоціалістичному світі, а з ним і широке поле для нормативного впливу західної спільноти. За твердженням Е. Барбе та Е. Йоханссон-Ногес, саме «оксамитові революції» в Центральній Європі виступили імпульсом для використання демократії та прав людини в якості одного із загальноновизнаних інструментів зовнішньої політики²⁶. Внаслідок цього в Європі утворилась практично ідеальна ситуація для застосування нормативної сили за наявності одного сталого співтовариства держав з міцним і добре формалізованим нормативним комплексом та низки інших держав, зацікавлених у соціалізації в даному співтоваристві у тій чи іншій формі. В процесі соціалізації, який відбувається шляхом поширення певних ідей і утвердження їх в якості загальноприйнятних норм для акторів за межами співтовариства, нормативна сила має найбільший вплив²⁷, оскільки у такому випадку вона пов'язана з визначенням конститутивних і статусних ознак актора та ґрунтується на асиметричному способі взаємодії між консолідованим колективним співтовариством та окремим індивідуальним актором. Соціалізація країн Центральної Європи являла собою саме такий приклад майже безперешкодного здійснення нормативного впливу з обмеженими дистрибутивними наслідками.

Цей процес призвів до двох суттєвих наслідків: по-перше, утвердження фактичної монополії Заходу на здійснення нормативної сили завдяки авторитету його внутрішніх норм і розвиненості його нормативних механізмів, а по-друге, перетворення нормативної сили на наріжний камінь глобальної стратегії західної спільноти та прив'язка її стратегічних інтересів до просування прав людини і демократичних реформ в інших регіонах світу²⁸. Причому зважаючи на специфіку власних норм Заходу, його нормативна сила була спрямована на зміну не тільки і не стільки нормативного контексту міждержавних відносин, скільки внутрішнього нормативного контексту країн-адресатів, хоча в деяких випадках для закріплення внутрішніх трансформацій створювались формальні регіональні механізми та режими.

Така внутрішня спрямованість складала значну перевагу нормативної сили Заходу і в той же час її серйозний гандикап, тому що ставило її реалізацію у залежність від внутрішніх владних комбінацій у країнах-адресатах, хоча до певного часу це не вважалось вагомою перешкодою.

Що стосується держав за межами західної спільноти, то вони виступали здебільшого об'єктами нормативної сили Заходу, тоді як для них доступними залишались тільки універсальні механізми нормативного регулювання. Проблема полягала в тому, що ці держави не мали альтернативного цілісного бачення, щоб протиставити західній моделі, а регіональні нормативні комплекси залишались переважно ще малорозвиненими. Зрештою, апелювання до універсальних принципів виступало чи не єдиним нормативним інструментом у розпорядженні незахідних держав, але оскільки універсальні принципи начебто не піддавались сумніву, як і права людини, то у фокусі нормативних дискусій перебували не самі норми, а способи їх інтерпретації та практичного застосування. Вочевидь це звужувало можливості нормативного впливу для незахідних держав, які у перше десятиліття постбіполярної системи у більшості випадків відігравали роль реципієнтів нормативного порядку денного та ініціативної нормативної стратегії Заходу.

При цьому жоден з учасників системи не міг ігнорувати посилення структуруючої дії нормативної площини, що означало підвищення її значення для всіх і особливо позначилось у манері міжнародного позиціонування держав. Декларування нормативних цілей зовнішньої політики та нормативне обґрунтування власних дій на міжнародній арені стало звичайною, майже імперативною практикою²⁹. Це призвело до істотного зростання нормативності зовнішньої політики держав на дискурсивному та в меншій мірі на мотиваційному рівнях. Але оскільки різні держави займали різне становище у діючій нормативній структурі і відповідно мали різні підходи до її подальшого розвитку, вони використовували різні, іноді прямо протилежні норми для легітимізації своєї поведінки. Це пояснює той парадокс, що «розквіт нормативності» на стадії оформлення постбіполярної системи не призвів до очікуваного підвищення її гомогенності та зміцнення її структурної цілісності.

Ще одним фактором, який сприяв початковому збільшенню ролі нормативних чинників у зовнішній політиці держав, була трансформація сутності сили у міжнародних відносинах. Вище вже згадувалось, що у системах з кооперативною організацією сила пов'язана із здатністю пропонувати і утверджувати оптимальні форми співробітництва, тому у сучасній системі силова політика вже не являє собою бо-

ротьбу за перерозподіл територій, а ведеться навколо предметів економічної конкуренції у надзвичайно взаємозалежному середовищі³⁰. Однак, найважливішим в цьому питанні є те, що застосування сили у сьогоdnішньому світі нерозривно пов'язано з етичними та ціннісними аспектами, причому це стосується будь-якого типу сили – як військової, так і «м'якої». Тобто актор може легітимно застосувати силу, не ризикуючи стати об'єктом балансування з боку інших акторів, тільки у нормативних цілях і з дотриманням діючих норм. Якщо на попередніх історичних етапах універсальним засобом легітимізації вдавання до силових дій була необхідність забезпечити оборону власної території, то за нинішніх умов класична територіальна оборона вже не є актуальною, натомість мова йде про зовнішню проекцію сили за межі національної території, а тому в якості подібного засобу виступають нормативно-ціннісні установки³¹. Іншими словами, сила може бути тільки нормативною, у всіх інших випадках вона виходить за межі прийнятного у міжнародному співтоваристві.

Утім, з плином часу ці фактори зазнали змін, а легітимність використання нормативних методів стала дедалі частіше піддаватися сумніву. Це зумовлено декількома обставинами.

По-перше, використання Заходом своєї нормативної сили поза сприятливим контекстом Центральної Європи сприймалось в першу чергу крізь призму її дистрибутивних наслідків і породжувало відповідну реакцію. Більше того, ряд партнерів Заходу відкрито почали виступати з ініціативами переведення відносин на суто прагматичну платформу з пріоритетом конкретних інтересів і без надмірної прив'язки до нормативно-ціннісного виміру. Але як показав досвід, абстрагуватися від цього виміру дуже складно, для цього потрібен відхід від підвищеної ролі норм у зовнішньополітичному позиціонуванні насамперед провідних держав, а в них готовності до цього немає. В результаті, у відносинах з тими партнерами, для яких нормативна сила Заходу становить виклик власним позиціям у міжнародній системі, утворилась складна ситуація, коли прогрес можливий тільки в окремих сферах та питаннях взаємної зацікавленості, тоді як рівень і якість відносин загалом залишається у підвищеному стані через брак компромісу з нормативних аспектів.

По-друге, у першій половині 2000-х років почали даватися ознаки нормативні розбіжності всередині самої західної спільноти. Криза навколо операції в Іраку, окрім інших проблем, винесла на поверхню малопомітний до того концептуальний розрив між США та державами континентальної Європи щодо меж можливого волюнтаристського

виходу за рамки діючої універсальної нормативної структури. В ході цих дебатів з'ясувалось, що не всі західні держави готові переступити через фундаментальні норми міждержавних відносин, особливо тих, що регулюють підтримання міжнародної безпеки. Брак консенсусу з цього принципового питання між західними союзниками остаточно підірвав легітимність дій США та їх прибічників, які були вимушені відмовитись від нормативного їх обґрунтування, апелюючи натомість до аргументів безпекового і демократичного характеру.

І по-третє, збільшення кількості випадків підкріплення нормативної сили військовими засобами сприяли деякій дискредитації цього способу впливу. Позаяк його адепти переконували, що вжиття військового примусу заради підтримання нормативного порядку не можна розцінювати як спрямоване проти когось, і тому воно не повинне викликати в інших держав настрої, подібні до дилеми безпеки, сам факт застосування військової сили стимулював негативні асоціації. У системі, де традиційне силове балансування на глобальному рівні практично неможливе і не здатне обмежувати стратегії провідних потуг, а вимоги досягнення попереднього політичного компромісу щодо сутності та застосування норм не завжди виконуються, межа між нормативною силою і монополярним свавіллям неминуче стирається, а з ним і довіра до діючої нормативної структури, спроможність якої запобігти зазіханню на державний суверенітет видається дедалі більш відносною.

До того ж, нормативні інструменти все частіше використовуються для стигматизації окремих лідерів, режимів та держав, заперечення їх повноправного статусу суб'єктів міжнародних відносин та уможливлення щодо них примусових дій, що ставить під удар не тільки акторів, які вдаються до таких інструментів, але й самі норми, що використовуються для цього.

З огляду на ці суперечливі реалії, деякі дослідники роблять висновок, що концепція нормативної сили є продуктом виключно одного історичного контексту – монополярності і гегемонії США у 1990-ті роки, і є малопридатною для контексту 2000-х років³². Навіть Й. Меннерс визнає, що нормативна сила відображає порівняно нещодавно сформовані практики, які можуть бути демонтовані так само швидко, як вони були сконструйовані³³. Однак, потрібно чітко визначити, що зниження ефективності нормативної сили в останні роки зумовлено не тільки і не стільки зміщеннями в дистрибутивній конфігурації постбіполярної системи, скільки способом та результатами використання своєї нормативної сили західною спільнотою.

Завдяки своїй системній актуальності та порів-

няно низьких витратах нормативна сила перетворилась на пріоритетний інструмент зовнішньої політики держав Заходу після розпаду біполярності. Вона дозволяла їм уникнути прямого політичного торгу із зовнішніми партнерами і зобов'язань в їх відношенні, що у поєднанні з процесами транснаціоналізації та зростанням впливу неурядових акторів створило ілюзію можливості впливу на інші держави без прямого діалогу і компромісів з ними (яка і складає квінтесенцію моделі так званої нормативної зовнішньої політики). Це, в свою чергу, призвело до скорочення імператива до співпраці та зниження загального рівня кооперативності постбіполярної системи – одних з ключових передумов для реалізації нормативної сили.

Поряд з цим спроби Заходу змінити нормативну структуру системи шляхом інкорпорації до неї не зовсім сумісного комплексу, заснованого на приматі прав людини, без готовності підлягати накладеним нею обмеженням призвели до розбалансування діючої нормативної структури, зменшення її імперативності та готовності інших акторів її репродукувати. Описаний вище ефект взаємного підсилення між структурою та провідними акторами був порушений, оскільки дії останніх не відповідали критерію зміцнення структури.

Наслідком цього стало зниження, по-перше, нормативної монополії Заходу, по-друге, структуруючої ролі нормативного виміру системної структури, по-третє, цілісності і когерентності нормативної структури постбіполярної системи, та по-четверте, ролі і значення нормативної сили у зовнішній політиці держав. В результаті недостатньо виважених дій деяких західних держав в середині 2000-х відбулась своєрідна девальвація нормативної сили, скомпрометованої застосуванням засобів військового примусу та суперечливими його ефектами. Незахідні держави, зі своєї сторони, розробили різні стратегії у відповідь – від часткової адаптації до західних норм до відкритого опору їх просуванню. Але з плином часу в них дедалі виразніше проявляється лінія на «нормативне балансування», тобто висунення і утвердження альтернативного порядку денного у нормативній сфері. Поки що ця лінія втілюється в одиничних кроках окремих держав переважно на дискурсивному рівні, та якщо вона набуде колективних форм і охопить усі нові центри впливу, нормативне балансування матиме усі шанси перетворитися на силове, що безперечно матиме серйозні наслідки для конфігурації системи в цілому.

Таким чином, в результаті проведеного аналізу можна зробити наступні висновки:

Нормативність у зовнішній політиці держав є не абсолютною і неадитивною властивістю, а варіативною якістю, яка може проявлятися у підвищеній

ролі норм на мотиваційному, дискурсивному та практичному її рівнях. Причому встановити чіткий зв'язок між ступенем нормативності на всіх цих рівнях не представляється можливим, що не дозволяє вести мову про окремих тип нормативної зовнішньої політики. Натомість використання нормативної сили варто розглядати як продукт конкретного системного контексту, який можна оцінити, проаналізувавши роль нормативних факторів на структурному та суб'єктному рівнях певної міжнародної системи.

Базові параметри постбіполярної системи міжнародних відносин дійсно створювали сприятливі початкові умови для здійснення впливу за допомогою нормативної сили завдяки істотному структуруючому значенню міжнародних норм та відповідних їх механізмів та високій стійкості і формалізованості її нормативної структури. Але в ході подальшої еволюції, особливо в аспекті співвідношення нормативного і дистрибутивного виміру системної структури, дані властивості зазнали деякої релятивізації, і хоча діючій нормативній структурі вдалось зберегти свою формальну чинність, її політичний вплив явно скорочується, не в останню чергу через розгортання транснаціональних процесів, які вона не в змозі регулювати.

На суб'єктному рівні посилення структурних якостей нормативної площини призвело до підвищення ступеню нормативності у міжнародному позиціонуванні держав та до певної міри в їхній зовнішньополітичній мотивації. Але використання нормативних методів для реалізації завдань зовнішньої політики насамперед західних держав відбувалось у доволі суперечливий спосіб, мало істотні

дистрибутивні ефекти і, зрештою, призвели до розбалансування діючої нормативної структури, зменшення її імперативності та готовності інших акторів її репродукувати. Більше того, вони спровокували інших акторів на вдавання до тактики «нормативного балансування», яка стимулює нормативну конкуренцію, а звідси і фрагментацію існуючого нормативного контексту постбіполярної системи.

Наостанок слід зазначити, що нормативна сила є найбільш ефективною у відносинах, організованих за принципом центр – периферія, оскільки в даному випадку витрати на досягнення попереднього політичного компромісу є значно нижчими, а іноді і взагалі відсутніми, тоді як в інших конфігураціях вона завжди буде розглядатися крізь призму дистрибутивного та статусного значення, у взаємодії з іншими формами і методами зовнішньополітичного впливу.

З огляду на це, подальші дослідження цієї концепції мають бути спрямовані не стільки на виявлення випадків застосування нормативної сили «у чистому вигляді», скільки на аналіз принципів та закономірностей такої взаємодії. Міжнародно-політична наука послідовно рухається до поєднання матеріалістичної та ідеалістичної онтологій в рамках єдиної теорії, але процес цього синтезу триває й досі. Розробка концепції нормативної сили у такому ключі, з усвідомленням відмінностей між нормативними та раціоналістичними компонентами, але без їх жорсткого розмежування і протиставлення має слугувати виробленню якісно нової онтологічної моделі зовнішньої політики держави та методологічних засад її наукового аналізу.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Ferreira Nunes I. Civilian, Ethical and Normative Power Europe: Role Claims and EU Discourses / I. Ferreira Nunes // *European Foreign Affairs Review*. – 2011. – Vol. 16. – P. 6.
- ² Manners I. Normative Power Europe: A Contradiction in Terms / I. Manners // *Journal of Common Market Studies*. – 2002. – Vol. 40, No. 2. – P. 235-248.
- ³ Finnemore M. International Norm Dynamics and Political Change / M. Finnemore, K. Sikkink // *International Organization*. – Autumn 1998. – Vol. 52, No. 4. – P. 887-917.
- ⁴ Forsberg T. Normative Power Europe, Once Again: A Conceptual Analysis of an Ideal Type / T. Forsberg // *Journal of Common Market Studies*. – 2011. – Vol. 49, No. 6. – P. 1191.
- ⁵ Manners I. The Concept of Normative Power in World Politics / I. Manners // *DIIS Brief*. – May 2009. – P. 2.
- ⁶ Wagnsson Ch. Divided power Europe: normative divergences among the EU 'big three' / Ch. Wagnsson // *Journal of European Public Policy*. – 2010. – Vol. 17, No. 8. – P. 1090.
- ⁷ Forsberg T. Normative Power Europe, Once Again: A Conceptual Analysis of an Ideal Type / T. Forsberg // *Journal of Common Market Studies*. – 2011. – Vol. 49, No. 6. – P. 1192.
- ⁸ Sjørnsen H. What kind of power? / H. Sjørnsen // *Journal of European Public Policy*. – 2006. – Vol. 13, No. 2. – P. 174.
- ⁹ Finnemore M. International Norm Dynamics and Political Change / M. Finnemore, K. Sikkink // *International Organization*. – Autumn 1998. – Vol. 52, No. 4. – P. 892.
- ¹⁰ Мухина Е.Е. Нормативная сила Европейского Союза / Е.Е. Мухина // *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. – 2008. – № 4. – С. 165.
- ¹¹ В цьому криється суттєве внутрішнє протиріччя концепції нормативної сили у тому вигляді, як вона сформульо-

вана у працях її симпатиків. Відкидаючи матеріальну утилітарність норм, вони разом з тим допускають і навіть вітають їх статусну утилітарність. Тобто якщо актор прагне поширення норм задля збільшення своїх матеріальних переваг чи контролю за тими чи іншими ресурсами, це можна трактувати як «нормативний імперіалізм», а якщо він при цьому дбає про підвищення свого авторитету та статусних характеристик, це ознака прогресивної «нормативної потуги» як кардинально відмінного типу міжнародної суб'єктності. Обидва випадки становлять приклади раціонального звернення до норм, і протиставляти їх один одному не зовсім доречно.

¹² Норми як стійкі уявлення про належний порядок речей у світі можуть виступати у двох іпостасях – або в якості інтенціональних, чітко сформульованих і усвідомлених феноменів, або в якості неявних, імпліцитно виражених властивостей, які поширюються завдяки імітації, запозиченню і перейманню їх акторами без попередньої артикуляції. Приналежність до одного чи іншого типу не змінює природу норм, яка в обох випадках залишається інтерсуб'єктивною і залежною від взаємодій акторів, але характер цих взаємодій для різних типів норм є відмінним. Звідси відмінними мають бути і методологічні прийоми для їх наукового аналізу, однак в існуючій літературі різницю між цими іпостасями майже не проводять, застосовуючи до них однакові аналітичні схеми. Це призводить до низки суперечностей в теоретичному осмисленні норм, що позначається і на суміжних концепціях, в тому числі концепції нормативної сили. В даній статті мова йде про норми як інтенціональні феномени.

¹³ Tocci N. Profiling Normative Foreign Policy: The European Union and Its Global Partners / N. Tocci // CEPS Working Document. – December 2007. – No. 279. – P. 5-6.

¹⁴ Tocci N. Profiling Normative Foreign Policy: The European Union and Its Global Partners / N. Tocci // CEPS Working Document. – December 2007. – No. 279. – P. 6.

¹⁵ Капітоненко М.Г. Асиметричні конфлікти в системі міжнародних відносин / М.Г. Капітоненко // Асиметрія міжнародних відносин / під ред. Г.М. Перепелиці, О.М. Субтельного. – К.: Стило, 2005. – С. 465-466.

¹⁶ Diez Th. Constructing the Self and Changing Others: Reconsidering 'Normative Power Europe' / Th. Diez // Millennium: Journal of International Studies. – 2005. – Vol. 33, No. 3. – P. 620-621.

¹⁷ Whitman R. Norms, Power and Europe: A New Agenda for Study of the EU and International Relations / R. Whitman // Normative Power Europe. Empirical and Theoretical Perspectives. R. Whitman (ed.). – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. – P. 5.

¹⁸ Див. наприклад Youngs R. Normative Dynamics and Strategic Interests in the EU's External Identity / R. Youngs // Journal of Common Market Studies. – 2004. – Vol. 42, No. 2. – P. 415-435. Слід визнати, що можливість використання нормативної площини для досягнення стратегічних цілей описувалась деякими поміркованими конструктивістами ще до виникнення концепції нормативної сили, див. Barnett M. Culture, Strategy and Foreign Policy Change: Israel's Road to Oslo / M. Barnett // European Journal of International Relations. 1999. – Vol. 5, No. 1. – P. 7.

¹⁹ Як виняток можна згадати роботу Н. Точчі (Tocci N. Profiling Normative Foreign Policy: The European Union and Its Global Partners / N. Tocci // CEPS Working Document. – December 2007. – No. 279. – 15 p.), в якій робиться спроба включити до аналітичної моделі фактори, пов'язані із зовнішнім оточенням та міжнародною системою, але дане дослідження фокусується на загальних стимулах і наслідках проведення нормативної зовнішньої політики конкретною державою і не пропонує теоретичного обґрунтування ролі нормативної структури системи.

²⁰ Більше того, резонанс між міжнародною нормою і внутрішнім контекстом деінде представляється як вирішальний фактор у процесі поширення та проєкції норм, див. Checkel J.T. Norms, Institutions, and National Identity in Contemporary Europe / J.T. Checkel // International Studies Quarterly. – March 1999. – Vol. 43, No. 1. – P. 83-114.

²¹ У загальних рисах це нагадує три фактори, які визначають вірогідність нормативної зовнішньої політики, наведені у дослідженні Н. Точчі (внутрішній політичний контекст, можливості і потенціал для такої політики та міжнародне середовище, в першу чергу інституціональне), але їх інтерпретація у корні відрізняється від тієї, що обґрунтовується у даній статті. І в першу чергу це стосується центральної ролі внутрішнього контексту у дослідженні Н. Точчі (як і в багатьох інших роботах).

²² Buzan B. The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism / B. Buzan, Ch. Jones, R. Little – New York: Columbia University Press, 1993. – P. 71-72.

²³ Youngs R. Normative Dynamics and Strategic Interests in the EU's External Identity / R. Youngs // Journal of Common Market Studies. – 2004. – Vol. 42, No. 2. – P. 415-435. (431)

²⁴ Постбіполярна міжнародно-політична система / В.А. Манжола, А.А. Суботін, М.Г. Капітоненко та ін. // Міжнародні системи і глобальний розвиток: підручник / Кер. авт. колективу О.А. Коппель. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – С. 261-262.

²⁵ Це ототожнення настільки глибоко укорінилось в уяві західних науковців, що розрізнити ці два нормативні комплекси вони не в змозі. Більш того, виробляючи модель нормативної зовнішньої політики вони орієнтуються на західні норми більше, ніж на універсальні. Так, один з найбільш авторитетних дослідників цієї проблематики Х. Сьюрсен стверджує, що головна відмінність нормативної потуги полягає у тому, що вона прагне подолати силову політику шляхом посилення не тільки міжнародного, але й космополітичного права, ставлячи у центр уваги права людини у міжнародній системі (див. Sjursen H. The EU as a 'normative' power: how can this be? / H. Sjursen // Journal of European Public Policy. – 2006. – Vol. 13, No. 2. – P. 236). Той факт, що становлення нового порядку, заснованого на приматі прав людини, відбувається за рахунок діючого універсального порядку, а тому являє собою не тільки нормативний прогрес, але й нормативну деградацію в деяких аспектах, ними абсолютно не визнається.

- ²⁶ Barbé E. The EU as a modest ‘force for good’: the European Neighbourhood Policy / E. Barbé, E. Johansson-Nogués // *International Affairs*. – 2008. – Vol. 84, No. 1. – P. 82.
- ²⁷ Manners I. The EU’s Normative Power in a Changing World Politics / I. Manners // *Normative Power Europe in a Changing World: A Discussion* / A. Gerrits (ed.). – The Hague: Netherland Institute of International Relations *Clingendael*, 2009. – P. 13. – (Clingendael European Papers; No. 5).
- ²⁸ Youngs R. Normative Dynamics and Strategic Interests in the EU’s External Identity / R. Youngs // *Journal of Common Market Studies*. – 2004. – Vol. 42, No. 2. – P. 421.
- ²⁹ Wagnsson Ch. Divided power Europe: normative divergences among the EU ‘big three’ / Ch. Wagnsson // *Journal of European Public Policy*. – 2010. – Vol. 17, No. 8. – P. 1100.
- ³⁰ Zielonka J. How to Exercise Europe’s Power / J. Zielonka // *The International Spectator*. – 2008. – Vol. 43, No. 2. – P. 68.
- ³¹ Youngs R. Normative Dynamics and Strategic Interests in the EU’s External Identity / R. Youngs // *Journal of Common Market Studies*. – 2004. – Vol. 42, No. 2. – P. 418.
- ³² Toje A. Normative Power in Europe after the Post-Cold War / A. Toje // *Normative Power Europe in a Changing World: A Discussion* / A. Gerrits (ed.). – The Hague: Netherland Institute of International Relations *Clingendael*, 2009. – P. 37. – (Clingendael European Papers; No. 5).
- ³³ Manners I. The European Union as a Normative Power: A Response to Thomas Diez / I. Manners // *Millennium: Journal of International Studies*. – 2005. – Vol. 33, No. 3. – P. 180.

Shapovalova A.I. Normative power in states’ foreign policy in the post-bipolar system of international relations / Diplomatic Academy of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

The article presents an analysis of the role of normative power in states’ foreign policy in the post-bipolar system of international relations. To that end, firstly, sources and manifestation of normativity in a state’s foreign policy are defined. Secondly, structural parameters of the post-bipolar system are examined from the point of conditions they establish for employing normative power by actors. And finally, key trends in its employing by states in post-bipolar period are traced and assessment of its outcomes is formed.

Keywords: normative power, foreign policy, post-bipolar system of international relations, normative structure, distributive structure.

Шаповалова А.И. Нормативная сила во внешней политике государств в условиях постбиполярной системы международных отношений / Дипломатическая академия Украины при МИД Украины.

В статье представлен анализ роли нормативной силы во внешней политике государств в условиях постбиполярной системы международных отношений. Для этого сначала определяются источники и проявления нормативности внешней политики государства. Потом рассматриваются структурные параметры постбиполярной системы с точки зрения условий, которые они создают для использования нормативной силы акторами. И наконец, прослеживаются особенности её использования государствами в постбиполярный период, и даётся оценка его последствиям.

Ключевые слова: нормативная сила, внешняя политика, постбиполярная система международных отношений, нормативная структура, дистрибутивная структура.

*Стаття надійшла до редколегії 17.09.2012
Прийнята до друку 15.10.2012*